

(צילום: עמוס פרומקין)

מערת הפפירוסים (מערת אבו שנג'י) בנחל דליה.

אל מערות נחל דליה בשומרון

עמוס פרומקין

לתצפית פתיף א־רפֿע

אנו פונים (כרגל) ממבני הבטון הרומה, בתוואי שהוכשר למעבר משאיות למחצבת אבן גיר אדום (מיזי אחמר). המחצבה, שניטשה בינתיים, נמצאת בוואדי סמון — יובלו של ואדי אלבק שמהדרום למסלולנו. הדרך החדשה עוברת בתוואי דרך קדומה, שאת אבני השפה שלה ניתן לראות מדי פעם בשוליים. דרך זו קישרה בין בקעת הירדן לאיזור שילה בגב ההר. יש להניח שבה נמלטו המורדים שהסתתרו במערות נחל דליה (ראה להלן).

הטרשים המחודדים על-ידי קרסט עילי אופייניים לתצורת עמינדב. המלווה אותנו עד מעבר לכיר א־סבעין.

ככיסוי הקרקע שכין הטרשים נמצא את הצמחים האופייניים לחגורה המערבית של כתת-הספר. נזכיר את השלהבית קצרת-השיניים, בעלת ציפוי הלכד על העלים, ואת הקיצנית צפופת-העלים הקוצנית.

חוג הנוער של המרכז לחקר מערות (מלח"ם), הפועל בבית-ספר שדה עפרה, חקר לאחרונה מערות מיוחדות במינן בנחל דליה שכספר השומרון. "כביש אלון", שנחנך לאחרונה, מאפשר למטייל גישה נוחה לאיזור בלתי-מוכר זה.

המסלול המוצע כאן מתאים למיטיבי-לכת ונמשך כ-7 שעות הליכה. בורות מים ישנם רק עד כיר א־דליה, וביום חם יש להצטייד ב-3 מימיות לאיש. כמו כן, יש להצטייד במפה 1:50,000 גליון יריחו, בפנסים ובנרות ורצוי — כחבל באורך 8 מטרים. האיזור נמצא בשטח אש ויש לתאם הכניסה אליו. הגישה לתחילת המסלול ברכב קל היא מדרך אלון. 1.5 קילומטרים מצפון לעין-סאמיה פונים מזרחה בדרך עפר. בה נוסעים 4 קילומטרים עד למבני בטון נטושים (ראה מפה). כאן נעזוב את הרכב. שייסע דרך מעלה-אפרים לקיבוץ גלגל בכקעת הירדן. שם נפגוש בו בסוף המסלול.

מגדלי האבן ("שומרות") של גב ההר. בסמוך לגדרות — בורות מים נוספים. כדאי למלא כאן את מכלינו: מכאן ואילך אין מים לאורך כל המסלול. נרד במדרון לעבר עץ שיוף גדול בשולי העמק. מכאן אפשר לחצות את העמק היישר לביר אדליה שבצידו הדרום-מזרחי, אך בשעה שהשטח זרוע, יש לעקוף אותו מימין או משמאל.

ביר אדליה מתמלא רק בשנה גשומה, ומימיו אינם משוכחים. עם זאת, ייתכן שבור זה היה מקור המים העיקרי של המורדים שהתחבאו במערות (בנוסף לגבים עונתיים). עד כה לא מצאנו בור מים נוסף במורד הנחל.

מכאן רואים למעשה את כל אגן הניקוז של נחל דליה: העמק הקטן והמורדות שסביבו. אין לצפות לשטפונות גדולים בנחל בעל אגן ניקוז כה קטן. נמשיך מכאן בשביל המסומן על גדתו הדרומית של הנחל. חובכי הקפיצות יכולים גם לנוע באפיק הנחל. השביל (בניגוד לאפיק...) נוח להליכה. בקטעים קשים נבנה קיר תמך ועליו עובר השביל. השביל הבנוי שוב מזכיר את הקשר בין אנשי מערות נחל דליה לבורות המים וליישוב בהר השומרון. בקטע זה יש להשתמש במפה הסכמתית של איזור המערות. מהשביל הראשי (הנמשך על הגדה הדרומית) מסתעף שביל בנוי החוצה את האפיק לערק א-נעסנה — המערה הגדולה של נחל דליה. הפתח הגדול של המערה נמצא מטרים ספורים מעל האפיק, ולפניו משטח הנתמך בקיר אבן בנוי.

ערק א-נעסנה — הגדולה במערות השומרון

המחילה הראשית בה נלך, אורכה מהפתח לקצה הפנימי ביותר — 310 מטר, מלבד הסתעפויות שיש בדרך. סיור מקיף במערה עשוי להימשך 2-3 שעות (תלוי בגודל הקבוצה) ואף יותר.

במערה נמצאו שרידי יישוב משתי תקופות עיקריות: בחדר 2 נמצאו כלי חרס תמימים מתקופת הברונזה התיכונה (M.B.I). הממצא מעיד כבירור על

שתיהן מעידות על הכדלי האקלים בין איזור זה לגב ההר, שם צומחות קרובותיהן: שלהבית דכיקה וקיצנית עטופה.

ביר א-סבעין שמשמאל לדרך הוא בור מים אופייני לאיזור שמכאן ועד לביר אדליה. שתי תעלות אלכסוניות מנקזות את מי הנגר העילי ממורדות הגבעה שמעל לבור. מי הבור אינם טעימים לשתייה. ערביי אלמע'יר משתמשים בהם להשקיית עדריהם.

מימין לדרך — קבר ערבי בודד. כאן נעזוב את דרך הרכב היורדת דרומה ונעלה בשביל הקדום לדרום-מזרח, לעבר קתיף א-רפע.

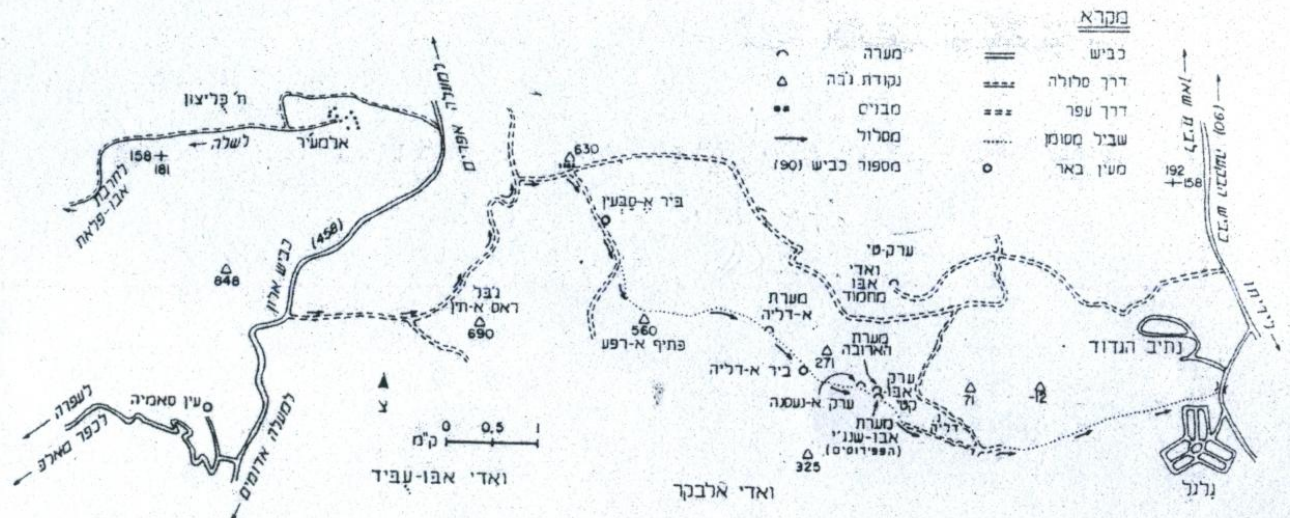
בדרך מכיר א-סבעין עד קתיף א-רפע אנו עולים כחתך גיאולוגי מתצורת עמינדב, דרך תצורת אבנון (דולומיט וקירטון משוכב), תצורת ורדים (טרשי גיר ודולומיט), דוררים (גיר רך משוכב דק) אל תצורת שבטה (טרשי גיר מסיבי). תצורה אחרונה זו תלווה אותנו עד אחרי איזור המערות, והיא יוצרת שני סוגי נוף שונים: כאן — גבעות מעוגלות, וכהמשך — גיא בין מצוקים זקופים.

מקתיף א-רפע — תצפית מצוינת למרחבי בקעת הירדן ועבר הירדן המזרחי.

הירידה לערוץ נחל דליה

עד כאן הלכנו בגובה בין 560-630 מטר מעל פני הים. לפנינו ירידה תלולה של יותר מ-200 מטר אל העמק הקטן והציורי של ביר אדליה, המשתרע ממזרח לנו. הירידה הטופוגרפית התלולה משפיעה, כמובן, על כמות המשקעים. בעקבות הפחתת המשקעים משתנה גם חבורת הצומח. אנו נכנסים לחגורה המזרחית של בתת-הספר היס-תיכונית. השיח השולט על פני המדרונות בחברה זו הוא רותם המדבר, שיפתיע ודאי את מי שרגיל לראותו מוגבל לאפיקי נחלים במדבריות.

רועי-הצאן ניצלו את שפע הסלעים וכנו מהם גדרות צאן. בצמוד לאחת הגדרות נבנה גם מבנה אבן בעל גג, הבנוי בנייה יכשה ומזכיר במבנהו את

מטר לאפיק (אחרי המצוק של מערת הארוכה).
בדרך נציץ מלמעלה למעמקי ארובת ההתמוטטות
של המערה (זהירות!).

ב. מסלול מרשים — אך קשה יותר — הוא
הירידה במערת המפל. מסלול זה מסומן בירוק, ויש
לבצעו בעזרת חבל (שאורכו 8 מטרים). אין יורדים
במפל עצמו, אלא דרך פתח המערה הנפער באפיק.
כ־10 מטרים ממערב למפל הירידה קשה: כ־3
מטרים אנכית, ללא אחיזה לידיים (כאן יש להשתמש
בחבל).

מכאן נגיע ל"חלון" כפול" מקסים. הנפער בקיר
המפל. נרד בפתח השמאלי בזהירות (אין צורך
בחבל). ונגלוש עם משטח הסלע לגב שבתחתית
המפל. מכאן ניתן לבקר במערת הארוכה שבמצוק
הצפוני. מערה זו נוצרה כתהליך קרסטי (כמו ערק א'
נעסנה). וכשלב מאוחר התמוטט גגה ונוצרה
ה"ארוכה". קירות הארוכה והמערה משמשים כאתר
קינן בטוח ליוני סלע.

נצא חזרה ונגיע בדילוגים ספורים לפתח מערת
הפפירוסים שבמצוק הדרומי. מולנו.

מערת הפפירוסים (אבו שנג'י)

מערה זו "אשמה" בפרסומו של נחל דליה בעולם
המדע (8, 9). כאן נתגלו הפפירוסים הכתובים
הקדומים ביותר בארץ (פרט לתעודה אחת מהתקופה
הישראלית, מוואדי מורבעאת!).

הפרשה החלה ב־1962. כשאנשי שבט א־תעמרה
(שבט "חופרי המגילות" של מדבר־יהודה) החלו
לחטט במערות ספר השומרון. לדבריהם מצאו כאן.
במערת אבו־שנג'י, "שלדי אדם מונחים על פיסות
בד", וזה שכנע אותם לחפור.

ימים ספורים לאחר מכן גולל סוחר עתיקות,
לעיניהם הנדהמות של ארכיאולוגים בירושלים,
קטעי פפירוס כתובים ארמית. פענוח התעודות הראה
שכולן נכתבו בין 375–332 לפני־הספירה. בעיר
שומרון. התעודות עוסקות בנושאים מנהליים ומש-
פטיים, כגון מכירת עבדים ונכסים, הלוואות
ונישואין.

צירוף עדות התעודות למאות השלדים שנמצאו
במערה ולנתונים היסטוריים ממקורות אחרים,
משחזר לעינינו את הטרגדיה שהתרחשה כאן: בשנת
332 לפני־הספירה כבש אלכסנדר הגדול את הארץ.
השומרונים, שהחניפו לו בתחילה, הפכו את עורם
כשהמשיך אלכסנדר למצרים, ושרפו את נציבו
בארץ. אלכסנדר מיהר לחזור לארץ ודיכא את המרד.
שומרון הוחרבה ויושבה בחיילים מקדוניים, ואילו
השומרונים נטשוה והתיישבו מאוחר יותר בשכם.
נראה, שמנהיגי המרד ברחו עם משפחותיהם
לכאן, כפי שעשו מורדי בר־כוכבא כ־460 שנה
מאוחר יותר. המורדים השומרונים נטבחו בתוך
מערת הפפירוסים, ועצמותיהם נערמו על מסמכיהם
וחפציהם האישיים.

שימוש במערה למגורים. חשיבותו רבה מכיוון שרוב
הממצא מתקופה זו בארץ מקורו מקברים, וכידינו
מעט מאוד ידע על חיי היומיום.

בחדר 4, העמוק יותר, נמצאו — בנוסף לכלי
כרונזה תיכונה — גם ממצאים מהמאה השנייה
לספירה, כולל מטמון וכו' 17 מטבעות כסף,
שהתגלה על־ידי חוג הנוער של מלח"ס (2).
המטבעות זוהו כרומיות, של הקיסרים טריאנוס
והאדריאנוס, ותוארכו לשנים הסמוכות לפרוץ מרד
בר־כוכבא! ממצאים אלה דומים להפליא לממצאי
בר־כוכבא מוואדי מורבעאת ומנחל חבר במדבר־
יהודה.

אין ספק, לכן, שאנו נמצאים במערת־מחבוא של
מורדי בר־כוכבא, ששימשה, כנראה, מקלט ליהודים
שברחו מפלך עקרכים או מפלך גופנא שבגב ההר.
ערק א־נעסנה היא מערה קרסטית שנוצרה
במפלס מי התהום (7). לאחר יצירת המחילות
בפעולת ההמסה, ירד מפלס מי־התהום והמערה
התרוקנה ממים. אך מי הגשם הוסיפו לחלחל בסלע,
ואף הגיעו בעלייה נימית לדפנות המערה. מים אלו
השקיעו בתוך חלל המערה את הגיר שהמסו בדרכם,
ויצרו את "אלמוגי המערות". האלמוג גדל בראשו
— שם מתגדפים המים ומשקיעים שכבה דקה של
גיר. ה"אלמוגים" הם ערך טבע נדיר ואסור לפגוע
בהם!

נעבור את איזור ה"אלמוגים" ונגיע להפתעה
המצפה בסיום: אולם ענק המורכב מכמה אולמות
משניים, באורך כולל של כ־120 מטר!

הפתעה מסוג אחר פוגש כאן המבקר בחורף:
אלפי (או עשרות־אלפי) עטלפי חרקים כתקרת
המערה! מין זה, הפרספון, היה ידוע כמקייץ בארץ.
עד שהתגלה לראשונה בחורף על־ידי מלח"ס (5).
נראה שערק א־נעסנה משמשת מקלט חורפי חם
למין זה שאינו סובל קור.

תהליך מעניין של שרשרת מזון מתגלה לעינינו
בקרקעית המערה. כאן מצטברות ערימות גבוהות
של גללי הפרספונים, המכילים שרידי חרקים. על
הגללים מתרוצצים המוני סרטנים ירודים הניזונים
מגללים אלו. בין הסרטנים נמצא מדי פעם עכביש
עופות הניזון מהם!

מערת המפל ומערת הארוכה (אבו קטי)

עם היציאה מערק א־נעסנה נשוב לשביל המסומן
באדום בגדה הדרומית. השביל עובר לרגלי "מערה
A", שאינה מעניינת במיוחד, וחוזר לאפיק. עוד
מטרים ספורים והדרך נחסמת במפל שגובהו כ־8
מטרים. השביל האדום מטפס ימינה לפני המפל,
וממשיך מזרחה במרומי השלוחה. אנו נעדיף (אם
ברשותנו די זמן ומים) לעזוב לזמן מה את השביל
האדום, ולרדת לתחתית המפל. נוכל לעשות זאת
בשתי דרכים שונות:

א. לעקוף את המפל משמאל, ולרדת אחרי כ־100

ארוך מאוד. מדי פעם מבחינים בפרט כווד של יזנוב גדול — כהה ומגושם יותר, בעל זנב קצר יותר. נצא בירידה התלולה מכיפת העטלפים, ונתחבר שוב לתעלה במעבר הראשי המוביל לפתח.

אל בקעת הירדן

ממערב הפפירוסים נמשיך לאורך המצוק הדרומי עד סופו — כ־80 מטר. שם מטפס שביל תלול מעל המצוק. נעלה אתו לשביל האדום, המתפתל לאורך קו גובה בין שכבות הסלע הנטריות.

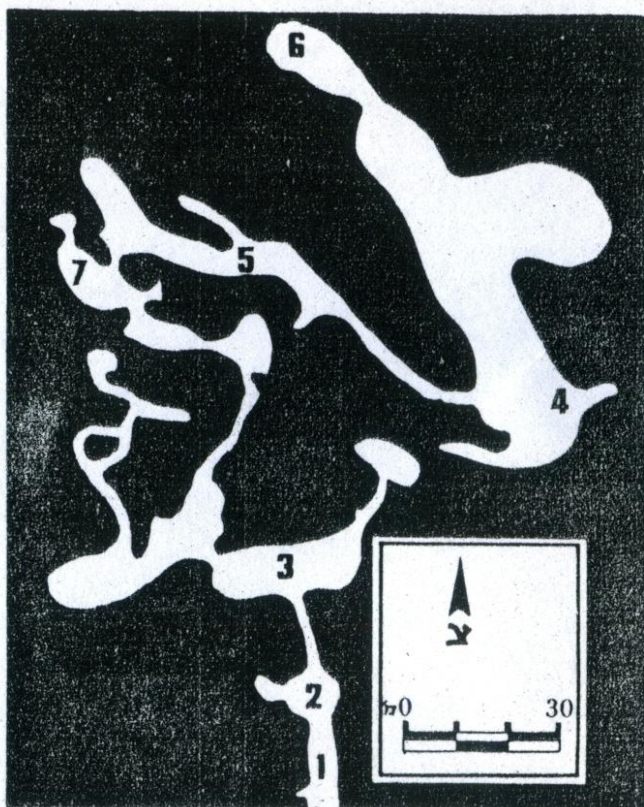
אנו נמצאים בכפיפה החזקה הגובלת ממזרח בקמר הגיאולוגי של רמאללה — ספר שומרון. נטיית השכבות מגיעה כאן ל־45 אחוז בממוצע. הכפיפה מורגשת לכל אורך שוליו המזרחיים של הקמר: מאבן־דיס ליד ירושלים ועד איזור מוצב הברך בצפון־מזרח השומרון.

מעל מצוק המערות של תצורת שכטה אנו פוסעים דרך תצורת נצר. חלקה התחתון רך ויוצר דרדרת, שבה ניתן לזהות טרסות קטנות בנויות, המעידות על ניצול קדום של השטח לחקלאות.

עוד עשרות מטרים על דרגשי גיר, וכבת־אחת עוברים לסלעים קירטוניים רכים של חבורת הר הצופים, היוצרים נוף גבעות מעוגלות. אך לאחר חציית האוכף הקירטוני של תצורת מנוחה, מופיעות שוב שכבות קשות היוצרות נוף משונן במקצת: צור מתצורת משאש. במדרון שמולנו ניתן לראות ששכבת הצור מתפתלת באופן מזור, ומכאן כינויו "הצור המשוגע".

בינתיים עלינו על תוואי דרך שנפרצה במלחמת ההתשה, אך נהרסה בשל התחרות מי הנגר. דרך זו מורידה אותנו למפגש נחל דליה עם יובלו הדרומי. מכאן ואילך אנו פוסעים בערוץ נחל דליה, ששיפועו כאן מתון. המסלע הקירטוני סובל ממשק מים גרוע, ובנוסף לכך כמות המשקעים קטנה: כ־200 מילימטר בשנה. אין פלא, לכן, שהצומח כאן ערבתי באופיו: שולטת כאן חבורת המלחית האשונה, המלווה על־ידי עדעד תכול וריסן נאכל.

לאחר כ־1.8 קילומטרים של הליכה באפיק, יוצא הנחל מהגבעות למישורי כיכר הירדן. כאן תוחמות סוללות עפר מלאכותיות את גדותיו, למניעת נזקי שטפונות ביישובים הסמוכים. נצא לכביש הבקעה בין קיבוץ גלגל למושב נתיב־הגדוד. כאן נפגוש את הרכב, או נמתין לאוטובוס.

מפת ערק אינעסנה. 1. הכניסה למערה; 2. חדר M.B.I והיזנובים; 3. חדר בר כוכבא ויזנובים; 4. ריכוז של פרספונים; 5. אלמוגי מערות; 6. ריכוז של פרספונים; 7. חדר דרדרת. (מיפוי: חוג נוער שוחר מערות — 1980)

עצמות אדם נראות כבר בכניסה למערה, בסמוך לקיר הימני. נמשיך ללכת שפופים בתעלה שחפרה משלחת בית־הספר האמריקאי ב־1963-4. משלחת זו חשפה עוד כמה תכשיטים, חרסים רבים וקטעי פפירוס ספורים שהותירו הבדוים.

התעלה מובילה אותנו מהפתח ל"חדר הפפירוסים" שבקצה הדרומי של המערה. לפני חפירתה היו הבדוים זוחלים פנימה על גחונם. כאן מצאו הבדוים את הפפירוסים בעומק ניכר מתחת לגללי עטלפים ועפר. בעזרת "תיפוף" על הקיר חשפו גם פתח המוביל לחדר פנימי נוסף, אך פתח זה עביר כיום בקלות רק לעטלפים.

אנחנו נפנה מכאן ימינה, ל"כיפת העטלפים" שבחלק המערבי של המערה. כאן, וב"חדר החם" הסמוך, נמצאו ממצאים בעלי חשיבות משנית. העטלפים המאכלסים מערה זו לעשרות הם מסוג יזנוב. רובם יזנוב קטן — בעלי גוף ורדרד עדין וזנב

ספרות

(6) סוקל, שבי, (1978) פרומקין, עמוס. (1981) דפי מסלול — נחל דליה, ביי"ס שדה עפרה.
(7) פרומקין, עמוס. (1981) מערות קרסטיות מסועפות במזרח השומרון ניקרות צוקים 4.
(8) קרוס, פרנק מ.. "פפירוסים מהמאה ה־4 לפני־הספירה מנחל דליה" (מתורגם בניקרות צוקים 4).
LAPP, P.W. 1974: *Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh*, American Schools of Oriental Research.

(1) ארליך, זאב, (1980) על מקורות שמו של נחל דליה. טבע־וארץ, כ"ב 4.
(2) ארליך, זאב, (1981) מטבעות הכסף מנחל דליה. ניקרות צוקים 4 (עלון מלח"ס).
(3) כגין, בנימין, (1970) מפה גיאולוגית וסטרוקטורלית 1:50,000 גליון יריחו.
(4) כהן, אביהר, (1981) מי היו הנחכאים בערק אינעסנה. ניקרות צוקים 4.
(5) מייקין, דוד, פרומקין, עמוס, (1981) לאן נעלם הפרספון בחורף. ניקרות צוקים 4.